

ЕКСПЛІКАЦІЯ ПОНЯТТЯ «КУЛЬТУРА» В СУЧАСНОМУ ФІЛОСОФСЬКОМУ ДИСКУРСІ

У літературі з філософії, культурології, етнографії та антропології склався своєрідний парадокс: з одного боку, для цих наукових дисциплін поняття «культура» є ключовим, а з іншого – змістовні уявлення про культуру досить далекі від чіткості, визначеності й однозначності.

Визначення поняття «культура», осмислення ролі, місця культури в суспільстві можна знайти у класиків філософії (Г. Гегель, М. Данилевський, Л. Морган, П. Сорокін, Е. Тейлор, А. Тойнбі, О. Шпенглер та ін.), також у працях сучасних вчених (В. Андрущенко, М. Попович, О. Семашко, В. Шинкарук, І. Бичко, Л. Губерський, І. Надольний, В. Шейко, М. Михальченко та ін.).

Важливе місце у досліджуваній проблемі посідає термінологічний апарат, спроби здійснити синтез основних дефініцій культури. Наукові розвідки представників різних соціогуманітарних наук слугували появі нових тлумачень концепту «культура» (М. Ковалевський, К. Клакхон, К. Леві-Строс, Б. Малиновський, В. Бажуков, Д. Дубровський, Д. Пивоваров та ін.).

В останні десятиліття спостерігається своєрідна «категоріальна революція», результатом якої стало декілька десятків слів – новоутворень, що претендують на адекватне вираження сутності феномена культури. У сучасних словниках і енциклопедіях нерідко зустрічаються чимало лінгвістичних модифікацій, у яких поєднуються вже звичні формули з такими претензійними частками, як інтер-, мега-, транс-, мульти-, пост- та ін. Їх евристична цінність не є безумовною і часто зазнає справедливої критики як прояв інтелектуальної гри, для якої критерії науковості в їх класичному розумінні неприйнятні.

Важливою умовою застосування нової термінології є наявність сталого наукового контексту. Переконатися в значущості феномена культури як в аспекті її глобалізації, так і на рівні повсякденності складно без додаткових коментарів, без чергової інтерпретації очевидного.

Чимало сучасних підходів до тлумачення феномену культури породжують привід для сумнівів у доцільності використання щодо них критеріїв класичних теорій пізнання. У дослідженнях культури виокремлено цілий ряд певних парадигм, концепцій: еволюціоністська, плюралістична, концепція ігрової культури; ідеї, розвинені в рамках структуралізму, матеріалістична теорія та ін. Їх аналіз дозволяє виділити характерні для них принципові положення. При цьому можна побачити, що нерідко в усій множині прямо протилежних ідей все ж є щось загальне, а саме те, що культура розглядається у площині філософського осмислення.

Нові нюанси змісту концепту «культура» внесла Всесвітня конференція з культурної політики, проведена під егідою ЮНЕСКО 1982 року. Вона прийняла декларацію, в якій культура тлумачиться як комплекс характерних матеріальних, духовних, інтелектуальних і емоційних рис суспільства, що включає в себе не лише різні мистецтва, а й спосіб життя, основні правила людського буття, системи цінностей, традицій і вірувань[6].

Сучасні дослідники підкреслюють мультидискурсивність самого терміна «культура», іншими словами, набуття ним різних значень залежно від дискурсу, в якому термін використовується. Це означає, що ви не можете ввести одну фіксовану дефініцію і використовувати її в будь-якому контексті так, щоб термін мав чіткий смисл. Треба натомість визначити, зафіксувати сам дискурсивний контекст. Це можуть бути дискурси націоналізму, моди, антропології, літературної критики, марксизму, фемінізму, культурних досліджень. В кожному з цих випадків значення терміна «культура» формується, як правило, раціонально, або ж «негативно», тобто через розрізнення його з іншими [1].

Культура як діяльність органічно поєднує діалог й творчість. Вже цим наголошено сутність культури як цінності й водночас духовності. Загалом термін «культура» означає «царину духу». Це поняття може також означати визначений тип свідомості або поведінки людей. Досить значуще за своєю сутністю означене слово використовується повсякденно як синонім чогось цінного та безумовно позитивного.

Що ж таке культура у філософському розумінні? Важко знайти у філософському дискурсі поняття більш багатозначне, ніж культура. Філософія вивчає культуру не в окремих проявах, а як явище суспільного життя. У філософії, зокрема у соціальній філософії, існують декілька сотень різноманітних визначень культури, десятки різних підходів до її вивчення, що пояснюється специфічними інтересами даних наук і різноманітністю світоглядних позицій у дослідників культури, багатшаровістю культурного буття.

Від часів Платона в культурі утвердився образ триєдності її складників: Істини, Добра, Краси. Вони відображають триєдність творчих здатностей людини. Це здатність розуму до пізнання світу; здатність волі бути організуючим началом діяльності та здатність почуттів надихати розум і волю на творення предметності згідно з законами краси.

Засновник німецької класичної філософії І. Кант вважав, що культура базується не тільки на розумі, а й на сфері моральності. Інший німецький мислитель Ф. Шіллер доводив, що завдання культури полягає у розвитку і гармонійному примиренні фізичної і моральної природи людини, чуттєвого і розумного [3].

Г. Гегель зробив спробу зняти протилежність між просвітницьким і романтичним трактуванням культури. На його думку, сутність культури визначається не наближенням людини до природи, а наближенням індивіда до світового цілого, яке включає в себе як природу, так і суспільну історію.

Якщо ж говорити, що культура – це спосіб людської діяльності, то при цьому культура ототожнюється з вмінням, однак останнє не відображає зміст культури, бо культура не просто спосіб діяльності, але і спосіб саморозвитку людини. Нечітким є і визначення, відповідно до якого культура – найбільш високе досягнення людства, тому що не всяке досягнення – культура. Культурою можуть бути ті досягнення людства, які скеровані на благо людей. Культура – спосіб діяльності людини, в якій реалізуються ключові цінності суспільства, це творча діяльність, яка виражає сутність людини. Філософія вивчає культуру не як особливий факт, який підлягає дослідженню разом з природою, суспільством, людиною, а як загальну характеристику світу. Філософське розуміння культури – це осмислення прагнення нескінченності та універсальності людського розвитку. Саме філософський аналіз культури дозволяє пояснити процеси духовного і соціального життя, систематизувати і упорядкувати різноманітні форми людської діяльності.

У такому вимірі феномен культури не може бути зведеним до одного чи декількох природних або соціальних утворень. Для філософії, яка охоплює світ в цілому, власне він і є світом людської культури. Крізь призму філософії вона постає в узагальнених характеристиках як форма, результат, спосіб зв'язку людини з дійсністю. Оскільки способом існування є праця, саме вона – головне джерело культури. У процесі праці людина перетворює природні речі на необхідні для життя блага.

Численні дефініції можна звести до двох точок зору на культуру – «галузевої» та «антропологічної». Перша точка зору пройшла досить довгу еволюцію від традиційних уявлень про культуру як передусім «високе» мистецтво та культурно-історичну спадщину – до прийнятої нині в більшості розвинених країн досить поширеної концепції, в якій різниця між «високою» та «низькою» (масовою, популярною) культурою майже втратила сенс. Те ж саме сталося з принциповим розмежуванням між культурою комерційною та «чистим мистецтвом» [4].

З точки зору антропологічного підходу, культура з'являється як одна з граней цивілізаційних досягнень суспільства, будучи безпосередньо пов'язаною з людиною і такою, що визначає її уявлення про світ і впливає на її поведінку. Означений підхід до культури включає декілька важливих аспектів: по-перше, розгляд культури у співвідношенні з людиною; виділення особистісного аспекту; вивчення різних типів особистості (модальної, статусної, ідеальної і реальної). По-друге, увага до соціально стандартизованої поведінки, що проявляється у формі традицій, звичаїв, ритуалів і обрядів. По-третє, визнання суспільного характеру культури, розуміння під культурою того, що визнано в суспільстві або соціальній групі і що впливає на соціальну спільність і окрему особу. По-четверте, розгляд культури як єдності ціннісно-нормативної, духовної і матеріальної підсистем. По-п'яте, виділення і розгляд семіотичних і символічних властивостей культури. По-шосте, підвищена увага до несвідомих аспектів культури, що виражаються в мові, звичаях і ритуалах, міфології і магії.

До основних особливостей антропологічного підходу до дослідження культури можна віднести: цілісний погляд на явище, що вивчається; мікрорівень досліджень (вивчення культури на рівні підприємств, установ, навчальних закладів, там, де відбувається безпосередня міжособистісна взаємодія); погляд на досліджуваний об'єкт з точки зору спільності, що вивчається, прагнення зрозуміти точку зору спостережуваних; широке застосування етнографічних методів, включеного спостереження і глибинного інтерв'ю, подолання етноцентричного погляду на культуру, опора на принцип культурного релятивізму (коли культура оцінюється з точки зору переваги культури дослідника) [2, 14].

У сучасній філософії склалися три головні погляди на природу культури – аксіологічний, діяльнісний і семіотичний. Відмінність між цими трьома поглядами ґрунтується на ототожненні культури з особливою річчю

(корисними предметами, цінностями), чи із специфічною властивістю (діями і операціями), чи з різновидом відношення (віддзеркаленням, інформацією).

Аксіологічний підхід розвинений в двох варіантах: 1) існує єдина культура людства, і її можна уявити у вигляді піраміди загальнолюдських цінностей (Пірс, Віндельбанд та ін.); 2) немає ніякої загальнолюдської культури, є безліч несумірних культурно-історичних систем: самобутніх, замкнених в собі і рівноправних систем цінностей (Тойнбі, Вебер та ін.).

Прибічники діяльнісного підходу розглядають культуру як соціально-історичний ансамбль схем діяльності, операцій (Л. Виготський, Е. Ільєнков та ін.); як «систему позабіологічно вироблених механізмів, завдяки яким стимулюється, програмується і реалізується активність людей в суспільстві» (Е. Маркарян).

Згідно з семіотичним підходом, культура розуміється як система інформаційних кодів (знаків і символів разом з їх значеннями і сенсами), в яких акумульовано людський досвід; коди транслують програми поведінки, спілкування і діяльності; з їх допомогою програмується і регулюється поведінка нинішніх і майбутніх поколінь (Ю. А. Лотман та ін.).

Вказані підходи, поза сумнівом, правомірні. Кожен з них по-своєму описує ту чи іншу особливість культури. Та все ж редукція засад культури чи тільки до «речі», чи до «властивості», чи до «відношення» є спрощенням і суперечить вимогам синергетики.

Поширеною у вітчизняній літературі є дефініція культури як «ступеня реалізації сутнісних сил людини» (Л. Н. Коган). Неважко помітити, що дане визначення абстрактне. Під нього підходить все те, що протилежне природі: «мистецтво», «діяльність», «техніка», «спосіб виробництва», «цивілізація» тощо.

Чи можливий узагальнюючий синтез основних сучасних концепцій культури, в якому культура, по-перше, з'явилася б як трьохаспектне буття (у єдності аксіологічного, операціонального і семіотичного компонентів) і, по-

друге, розумілася як єдність не будь-яких, а тільки особливих цінностей, специфічних схем дій і деяких різновидів інформаційних кодів? Варіант такого роду синтезу культури і ідеалу був запропонований Д. В. Пивоваровим [5]. На його думку, поняття культури точніше і більш «реалістично» визначати як ідеалоутворюючу сторону людського життя. Ця дефініція набагато вужча, ніж згадувані вище визначення культури. У ній фігурує така специфічна цінність, як ідеал; виробництво ідеалів пов'язане з особливими формами діяльності. Ідеал, будучи одним з різновидів символів, вміщує в собі інформаційні коди прийнятної поведінки. Культура відрізняється від природи («не-культури») тим, що носій культури неодмінно співвідноситься з будь-яким об'єктом тільки завдяки ідеалові.

Основні етапи еволюції поняття культури, на думку Д. В. Пивоварова, відповідають логіці закону заперечення заперечення – принципу спіралеподібного сходження висхідної тези А (в часи Середньовіччя термін «культура» означав обробіток землеробом поля, землеробська практика) до антитези не-А (у понятті культури як в землеробському різновиді фізичної праці поступово накопичувався духовний сенс. У змісті поняття культури стався якісний стрибок – початкове значення терміну культура піддалося діалектичному запереченню і зняттю. Утверджується і поширюється принципово нове прочитання означеного терміну: став домінувати його духовний сенс, тобто культуру стали розуміти як особливий вид духовної діяльності, як продукт розуму, а потім до діалектичного синтезису А і не-А (у ХХ ст. у безлічі висунених концепцій культури є тенденція об'єднати і узагальнити існуючі уявлення про культуру як особливої духовної і матеріальної діяльності).

Осмилюючи існуючі визначення культури, необхідно враховувати дві обставини. По-перше, відомий принцип свідчить, що всяка радикальна дія рано чи пізно піддається адекватній протидії; раніше пригнічені (зняті) якості так чи інакше відновлюються і, у свою чергу, знімають «стан речей», що

склався. По-друге, у зв'язку з диференціацією сучасного гуманітарного знання (в умовах постмодерністського буму) об'єктивно посилюється потреба в його інтеграції.

Ясно, що передусім йдеться про необхідність істотно переосмислити проблему синтезу основних сучасних дефініцій культури. Ясно також, що ті фахівці, які не враховують діалектики диференціації і інтеграції, неодмінно заявлять, що означена проблема зовсім не актуальна і займатися нею не варто.

Як визначальна ознака культури, ідеалоутворення є процес збереження і зміни зразків відтворення суспільного життя в усіх його вимірах, а також процес болісного розлучення з ідеалами, що перестають життєдайно впливати на зростання культури. Ідеали продукуються не лише розвиненими суспільствами і цивілізаціями, а й також окремими народами, соціальними групами і індивідами. Тому правомірно говорити не лише про культуру суспільства або народу, а і про унікальну культуру окремих індивідів.

Сакралізована система базових ідеалів утворює ядро релігії і економіки, а система культури (за І. Лакатосом) складається з цього «твердого ядра» і «захисного поясу». Схему культури можна також накреслити у формі піраміди: а) основа складається з релігійних і господарських ідеалів, що суперечливо взаємовідбиваються; б) вершина ж вінчається такими ідеалами, як еталон метра, шедеври кулінарного мистецтва, норми перерахунку валютного курсу грошей і т. п. Культура, з цієї точки зору, не буває ні чисто релігійною, ні чисто світською, а в тій чи іншій мірі містить усередині себе релігійні і світські компоненти [4, 121].

Світ культури – це світ матеріальних і ідеальних, духовних цінностей, узятих в їх відношенні до людини, світ, наповнений людськими сенсами. Тракткування культури як системи цінностей відмежовує культуру від природи і одночасно дозволяє ототожнювати її з суспільством. При такому

підході культура виступає як певний аспект суспільства, тим самим виявляється її соціальна природа, і водночас не знімається важлива проблема співвідношення культури і суспільства.

Проте при трактуванні культури як системи цінностей остання уявляється як сукупність готових результатів людської діяльності, а процес творення культури, її динаміки залишається поза розглядом. Крім того, подібне розуміння культури ще занадто загальне і допускає різні інтерпретації залежно від того, як розуміється сама цінність. Так, неокантіанці трактували цінності як щось надісторичне, що не підлягає науковому аналізу і поясненню. Діалектико-матеріалістичне розуміння цінностей, навпаки, не протиставляє науковий і ціннісний підходи до суспільства і культури, пов'язуючи останню з усією людською діяльністю як джерелом культури і її досягненнями.

Отже, визначаючи сутність культури, треба виходити з того, що будь-який зовнішній прояв культури є проявом міри розвитку самої людини. Узятє відособлено від людини, матеріалізоване «тіло культури» позбавляється динаміки, руху, життєвості. А реальна, жива культура невід'ємна від суспільної людини – суб'єкта культури. Сама людина формує себе в процесі діяльності як культурно-історична істота. Її якості є результат засвоєння нею мови, залучення до існуючих в суспільстві цінностей, традицій, опанування властивих цій культурі прийомів і навичок діяльності і т. д. Біологічно ж людині дається лише організм, що має певну будову, задатки, функції. Тому не буде перебільшенням сказати, що культура є мірою людського в людині, характеристикою розвитку людини як суспільної істоти. Отже, культура існує в постійній взаємодії свого зовнішнього матеріалізованого вираження з самою людиною. Ця взаємодія полягає в тому, що людина засвоює створену раніше культуру, розпредмечуючи її (як передумову своєї діяльності) і творить нову культуру, опредметнюючи свої знання і цінності, уміння і здібності, свою родову людську суть.

Людина сприймає культуру вибірково під впливом переваг, визначених багатьма обставинами. І лише на основі засвоєної культури вона виявляється здатною розвиватися далі. Як суб'єкт культури вона вносить до неї щось нове. У співвідношенні освоєння і творчості культури є багато протиріч.

Культура є процесом і результатом реалізації в природі людських цілей за законами природи, сферою освоєння природи і її олюднення. Це можливо тільки в суспільстві і через нього. Матеріальні та духовні надбання людей є не чим іншим як предметним втіленням їх здібностей, сутнісних сил і відносин. Ці надбання – зовнішня форма існування культури. Внутрішнім змістом її існування є розвиток людини як суспільної істоти, вдосконалення її творчих сил, потреб, здібностей, форм спілкування тощо. Таким чином, культура постає і як сфера становлення, розвитку, соціалізації людини.

Як сфера олюднення природи, гуманізації соціуму і соціалізації особистості культура виступає якісною характеристикою створюваної людством дійсності, що є предметною сферою культури настільки, наскільки вона дозволяє побачити в ній міру нашого власного людського розвитку, по якій ми визначаємо довжину пройденого нами історичного шляху.

Створений людиною світ речей і міжособистісних стосунків з його нормами, цінностями та ідеалами є безумовно культурою, описати яку можна, перераховуючи її складові. Водночас далеко не всі продукти людської діяльності можуть бути віднесені до історично актуальної культури. Те, що в певну історичну епоху кваліфікується як культурне надбання, як міра гуманності, свободи і творчої саморегуляції людини, в іншу історичну епоху таким може і не бути.

Людина здатна «розпредмечувати» для себе культурні досягнення епохи, виявляти й освоювати закладений у них зміст, перетворювати культурні досягнення на основу своєї діяльності та самореалізації. Культура формує людину і водночас є формою її самовияву. Вона характеризує, з

одного боку, міру оволодіння людиною тими результатами і способами людської діяльності, які вважаються на цей момент часу культурними досягненнями, а з іншого – міру розвитку особистості на ґрунті засвоєних культурних досягнень.

Таким чином, культурі відводиться визначальне місце в суспільно-історичному розвитку. У процесі історії феномен культури завжди відображав процеси становлення і розвитку людства. Культура є одним з найважливіших показників суспільної життєздатності і благополуччя.

ЛІТЕРАТУРА

1. O'Sullivan T., Hartley J. e..a.Key Concepts on Communication and Cultural Studies. – London: Routledge, 1994, p. 68–69.
2. Бажуков В. И. Особенности антропологического подхода к пониманию и исследованию культуры // Вопросы культурологии. 2008. – № 8. – С.11–14.
3. Малиновский Б. Функциональный анализ // Антология исследования культуры. Т.1. Интерпретация культуры. СПб.: Университетская книга, 1997. – С. 683.
4. Пивоваров Д. В. Проблема синтеза основных дефиниций культуры // Філософія. Культура. Життя. Міжвузівський збірник наукових праць, Дніпропетровськ, 2010, Вип. 34. – С. 115 – 122.
5. Пивоваров Д. В. Философия религии. – М.: Академический Проект, 2006. – Разд. II).
6. Попович М. В. Нарис історії культури України, – 2-е вид., випр.. – К.: «АртЕк», 2001. – 728 с.
7. Тайлор Э. Б. Первобытная культура / пер. с англ. М.: Изд-во полит. литературы, 1989. – С.18.

8. Элиот Т. С. К определению понятия культуры // Звучащие смыслы. Альманах. СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 2007. – С. 7 – 60.